

De joodse gemeenschap in Zeist tijdens de donkere jaren

Na jaren van onderzoek verschijnt deze maand een bijzonder boek over het verzet in Zeist tijdens de Tweede Wereldoorlog van Annemiek Bal, tevens redacteur van Seyst. Op verzoek van de redactiecommissie heeft zij speciaal voor dit nummer een artikel samengesteld over de joodse gemeenschap voor en tijdens de oorlog in Zeist.

In het begin van de jaren dertig kende de gemeente Zeist geen joodse gemeenschap. Er woonden nauwelijks joodse mensen in Zeist; een enkeling die daar wel woonde was voor culturele en religieuze aangelegenheden aangewezen op de joodse gemeente in de stad Utrecht of Amersfoort. In de loop van de jaren dertig kwam daar

verandering in; de gemeente breidde zich enorm uit en ook joodse mensen kwamen omwille van economische omstandigheden naar Zeist. Zo kocht een jonge ondernemer Joseph Bannet, aange trokken door de goedkope gronden in de gemeente, een terrein achter 't Slot.

Naarmate de jodenvervolgning in Duitsland intensiverde, kreeg ook de gemeente Zeist medio jaren dertig te maken met joodse 'vluchtelingen'. Hoewel deze groep zo'n 200 personen omvatte, kon men toch niet echt spreken van een joodse gemeenschap. Immers van een sociaal opvangnet voor hen in Zeist was geen sprake; bovendien

beheerste het overgrote deel van hen de Nederlandse taal niet. Zij leefden min of meer geïsoleerd.

Door het oorlogsgeweld kwamen er in '40 ook joodse mensen uit Den Haag en Rotterdam naar Zeist. Zo verhuisden de Rotterdamse textielhandelaar Elieser Namenwirth met zijn schoonbroers Max en Jacques Monash en de Haagse textielhandelaar Hans Jacob Meyer 'naar de provincie' met hun gezinnen. Meyer haalde naast zijn eigen ouders ook vrienden naar de Regentesselaan in Zeist.

Zowel Namenwirth als Meyer kwamen oorspronkelijk uit Hamburg. Elieser Namenwirth was de zoon van een rabbijn. In Rotterdam sloot Elieser Namenwirth zich aan bij de zionistische beweging en in Zeist werd hij plaatselijk vertegenwoordiger van de Joodse Raad. Nadat culturele bijeenkomsten voor joden verboden waren, organiseerden de Namenwirths

voor hun vrienden dikwijls muzikale avondjes in huiselijke kring. Een kleine joodse gemeenschap?

In '41 woonden er in Zeist dus zowel joden met een Nederlandse nationaliteit als joden met een Duitse nationaliteit, vluchtelingen. Na februari '41 verstrekt de gemeente geen verblijfsvergunningen meer aan hen. In mei '41 verschenen in Zeist de eerste zeer discriminerende anti-semitische leuzen: 'Voor Joden verboden', en 'Joden niet gewenst'. Ze werden uit het openbare leven gestoten: een joodse leraar Nederlands werd ontslagen. Dr. Bendien, een arts die in Zeist de allerarmsten in zijn praktijk aan de Boulevard verzorgt, is toevallig van joodse afkomst. Zijn praktijk wordt door een andere arts overgenomen.

In november '41 moest de gemeente aan Rijksinspectie van bevolkingsregisters in Den Haag opgave doen van het aantal 'joodse

Elieser Namenwirth, vluchtte in 1940 voor het oorlogsgeweld uit Rotterdam en werd in Zeist plaatselijk vertegenwoordiger van de Joodse Raad.

gezinshoofden' woonachtig in Zeist, ongeacht hun nationaliteit. Er woonden toen bij benadering 175 personen van joodse bloede in de gemeente. Diezelfde maand verloren de joodse vluchtelingen uit Duitsland hun nationaliteit. Zij kregen een aantekening in het bevolkingsregister 'stateloos'. In de periode die daarop volgde, werden hun telefoonaansluitingen opgeheven en de 'Schutzendivisenkommando' zag erop toe dat goederen van waarde, aandelen, deviezen en juwelen ingeleverd werden bij de Amsterdamse bank Lipmann & Rosenthal.

In mei '42 werden joden verplicht een ster op de overkleding te dragen. Namenwirth, plaatselijk vertegenwoordiger van de Joodse Raad in Zeist had vanuit Amsterdam de boodschap meegekregen de ster 'met trots' te dragen. Zijn kinderen delen de ster uit tegen betaling van 10 cent. Zijn vrouw, optimistisch van aard, had de stille

hoop dat met een aantal maanden de vervolging voorbij zou zijn.

In de zomer van '42 kregen alle joodse gezinshoofden, nederlanders en statenlozen, een brief van de Zentrallstelle om zich aan te melden voor 'vrijwillige emigratie'. Joden kregen in Amsterdam een nieuwe woning aangewezen in een daartoe bestemd stadsdeel. De bezetter wilde de joodse groep zoveel mogelijk isoleren om de uiteindelijk wegvoering, de deportatie, zo onopvallend mogelijk te laten plaatsvinden.

Een groot aantal joodse mannen en vrouwen, bijvoorbeeld alleenstaanden en bejaarden die opzagen tegen een onzekere tijd van onderduiken, gaven gehoor aan de oproep.

Diegenen in Zeist die geen gehoor gaven aan de oproep, zo ook gezinnen met kinderen, werden op 19 augustus '42 het slachtoffer van een razzia. De dag daarvoor had er een grote razzia plaatsgevonden in

Utrecht. Op 19 augustus werd huiszoeking gedaan op 49 adressen in Zeist waar joodse mannen en vrouwen ingeschreven stonden. In tegenstelling tot Utrecht werden in Zeist Duits-joodse vluchtelingen en Nederlandse joden tegelijkertijd weggevoerd. De bestemming was Amsterdam. De 'Hausraterfassung' ontfermde zich over hun meubilair. Onder de 58 weggevoerden bevonden zich veelal bejaarde mensen en alleenstaanden. 'Evacuatie' staat op de lijst genoteerd: in werkelijkheid werden zij gedeporteerd.

Via Amsterdam werden kwamen ze terecht in Westerbork en

vervolgens in de concentratiekampen in Duitsland en Polen.

Wie de financiële middelen, de relaties en moed had, koos een andere reisbestemming. Zo verlieten de ouders van Hans Jakob Meyer, Zeist op de 19de; zij reisden via Amsterdam naar België. In '43 trachtten zij naar naar Zwitserland te ontkomen, ze werden aangehouden aan de Zwitserse grens en alsnog naar een concentratiekamp gestuurd.

Het reizen was voor joden verboden: dit werd de familie van Joseph Bannet noodlottig. Hoewel hun adres niet op de 'evacuatielijst' van 19 augustus stond, waren zij uit voorzorg ondergedoken bij hun vrienden Jurriaan en Kitty Stork aan de Charlotte de Bourbonlaan. Stork had relaties in Zweden; enkele jaren daarvoor waren de Bannets in Zweden met vakantie geweest. De Bannets wilden naar Zweden onvluchten: in

de vroege ochtend van de 20ste augustus gingen zij bepakt en bezakt per taxi naar station Amersfoort waar zij de trein naar Groningen namen. Voor de overtocht naar Zweden moest Bannet 7000 gulden betalen. Op het station in Groningen, werd de familie opgewacht door een Schutzendivisenkommando. Ergens, bij het organiseren van de reis werd de familie verraden. De familie en hun begeleider werden opgepakt en gedeporteerd.

De joden die naar Amsterdam 'geëvacueerd' waren, stonden voor de keuze: of de deportatie afwachten of maatregelen treffen om onder te duiken. Joseph Namenwirth, die in september '42 met zijn gezin naar Amsterdam verhuisd was, kon dankzij de bemiddeling van onderwijzer Anton Lingeman samen met zijn vrouw en kinderen in Zeist onderduiken. Kinderen laten onderduiken hield

een groot risico in; de eigenaresses van het kindertehuis Zonneschijn aan de Oranje Nassaulaan waren bereid om deze joodse kinderen op te nemen.

Terwijl de laatste oproepen van de Zentrallstelle door de brievenbussen van 'joodse adressen' in Zeist vielen, zochten de vervolgden onderduikadressen. De vele pensions die Zeist rijk was, boden vaak een eerste onderkomen voor joden uit de grote steden uit het westen van het land.

De Zentrallstelle controleerde in september '42 opnieuw of alle adressen in Zeist 'geëvacueerd' waren. Ditmaal werd het verzoek van de Zentrallstelle via de Commissaris van de Provincie, mr. W.B. Engelbrecht aan burgemeester mr. W.A. J. Visser gestuurd. Er moest een lijst opgemaakt worden in de Duitse taal met een opgave van de joodse gezinshoofden, namen van partners en minderjarigen, hun

De kinderen Bannet in 1937, vijf jaar voor hun noodlottige deportatie.

nationaliteit en geloofsovertuiging. De lijst werd enkele dagen na ontvangst opgestuurd aan de Commissaris van Provincie.

Een groep van vier medewerkers op het gemeentehuis, Jan Schep, Peter v.d. Werff, Guus van Tellingen en Wim Walraven trokken zich het lot van deze mensen aan. Zij haalden op verzoek namen van joden van de lijst en voorzagen hen van een nieuwe identiteit. Echter, ook zij konden alleen die mensen helpen, die ook daadwerkelijk om hulp vroegen.

Zij die óf geen middelen, óf geen relaties om voor onbepaalde tijd onder te duiken hadden, werden via Amsterdam gedeporteerd. Tot in november stuurde de Zentrallstelle brieven naar de bewuste adressen, om de bewoners uit 'provincie' weg te krijgen. In Zeist bleven alleen 'legaal' joden achter die gehuwd waren met een zogenaamde 'arische' partner.

In april '43 werd in de kranten aangekondigd dat het voor joden verboden was zich nog langer op te houden in de provincie Utrecht en dat personen die joden helpen onderduiken zich zouden blootstellen aan strafrechtelijke vervolging. In de periode april '43 tot juli '43 werden in Zeist 14 joden op onderduikadressen verraden. De arrestaties waren het werk van politiemann Evert Cornelis Drost, een verbitterde NSB'er die voor elk 'succes' een premie ontving van de Sicherheitsdienst in Amsterdam.

Eind mei deed Drost huiszoeking op een adres aan de Oranje Nassaulaan waar een gezin onderdak verleende aan een joods gezin en een kindermisje. Het joodse gezin kon niet op tijd in de schuilplaats kruipen. De eigenaar van het huis en het joodse kindermisje wel, maar de schuilplaats werd door Drost ontdekt. Omdat Drost geen licht bij zich had kon

hij niet zien of er mensen in de schuilplaats zaten. Hij ging weg om een lucifer te halen. De eigenaar van het huis en het joodse kindermisje kropen uit de schuilplaats de dakgoot in. Daar lagen ze twee uur lang in de stromende regen terwijl ze lijdzaam moesten toezien hoe het joodse gezin werd weggevoerd.

Op 11 juni deed Drost huiszoeking op een pensionadres aan de Wilhelminalaan-Stadhouderslaan. Vijf joodse kinderen konden niet meer op tijd worden gered. Joden die in pensions waren ondergedoken en zij die op straat werden aangehouden met een vervalst persoonsbewijs, waren het meest kwetsbaar. Zij werden alsnog opgepakt en via Amsterdam gedeporteerd naar Westerbork en de concentratiekampen in Duitsland en Polen. Diegenen die een nieuwe identiteit hadden gekregen en een nieuw persoonsbewijs via de afdeling bevolking van de gemeente

waren beter beschermd. In juni '43 probeerde het politiekorps de verdrader uit Zeist weg te jagen. In overleg met waarnemend commissaris van politie, G. Goorhuis, werd er door het verzet een overval gepleegd om Drost 'zogenaamd' dood te schieten. Ter camouflage werden twee Gero-medewerkers opgepakt. Uiteindelijk werd Drost in juli '43 overgeplaatst naar het korps in Groningen.

Bij benadering werden in totaal 175 personen, Nederlandse joden en joodse vluchtelingen uit Duitsland, in Zeist vervolgd. Op basis van de lijst van september '42, waarin 158 namen staan genoteerd, kwamen volgens de aantekeningen in het *In Memoriam* 45 personen om in de concentratiekampen. Dat is meer dan 25% op het totaal aantal ingeschreven. Het werkelijk aantal slachtoffers in Zeist lag echter veel hoger omdat de personen die op 19 augustus

gearresteerd werden, niet allen ingeschreven stonden in de gemeente.

De 14 joodse onderduikers die door Cornelis Evert Drost in de periode van april '43 tot juli '43 in Zeist en omgeving werden gearresteerd, kwamen allen om in de concentratiekampen. Huiseigenaren echter, die betrokken waren bij de arrestaties konden na de oorlog tegen hem getuigen. Cornelis Evert Drost werd ter dood veroordeeld en als één van de weinigen aan wie door de Koningin geen gratie werd verleend, in 1948 terechtgesteld voor zijn daden.

Annemiek Bal

BRONNEN

Het Zeister verzet, de gemeente Zeist in de bezettingstijd. Dit boek, uitgegeven door de Historische Uitgeverij Rotterdam, ligt bij uw boekhandel en is verkrijgbaar voor de prijs van f32,50. ISBN nr. 90-73714-37-0

Gewone ambtenaar rots in branding

Utrechts Nieuwsblad,
4 mei 1999

Door Bert van Nieuwenhuizen
Zeist

Vierenvijftig jaar na de bevrijding ligt een boek persklaar over Zeist in de bezettingstijd. Preciezer: over het verzet in Zeist in de oorlogsjaren '40-'45. Was Zeist het NSB-dorp waarvoor menigeen het heeft gehouden? Waren degenen die zich na de bevrijding opwierpen als verzetsmensen wel de echte helden? Annemiek Bal (34), telg uit een bekend Zeister geslacht van industriëlen, heeft de afgelopen jaren vele tientallen gesprekken met oudere Zeistenaars gevoerd, en onderzoek gepiegd. Het resultaat is het livijge boekwerk 'Zeist in verzet'. Het komt volgende week uit.

Waarom zet een jonge historica zich na ruim een halve eeuw nog aan zo'n boek?

„Omdat het in een lacune voorziet. Er is al wel veel over Zeist geschreven, maar de periode van de Tweede Wereldoorlog is nog een blinde vlek. Er is althans niet in samenhang over geschreven. En het intrigeert me gewoon als Zeisterse. Via intensieve gesprekken met veel mensen die het zelf nog hebben meegemaakt werd die periode steeds boeiender, en kwamen steeds meer stukjes van de puzzel op 'n plaats.“

Annemiek Bal wil oordelen noch veroordelen. „De mensen moeten, na lezing van het boek, hun eigen mening maar vormen.“

Het algemene beeld dat oprijst uit het boek is dat Zeist zeker geen uitgesproken NSB-gemeente is geweest. Dat etiket kreeg Zeist onder andere doordat het beruchte NSB-kopstuk Van Geelkerken Zeistenaar was.

Wie het - nauwkeurig beschrijvende en inderdaad nergens oordelende - boek leest komt tot de volgende rode draad: bij gemeente en politie handelde de top dubieus, maar de 'gewone' ambtenaren kweten zich niet zelden bovenor-

De Intocht van de Canadezen in Zeist, op maandag 7 mei 1945. Via de Tweede Dorpsstraat Rond. De foto is de omslag van het boek. (Foto Van de Poll-Stichting)

maal van hun vaderlandse plicht. Stevige verzetsmensen als Siem de Man (hij toront als commandant er recht bovenuit), Jan Schep, Peter van der Werff, Wim Walraven en Cor van Rijkom waren rechtstreeksafkomstig uit het gemeentelijk apparaat, ze gingen tot het uiterste in hun positie om mensen te waarschuwen en te reddend. Cor van Rijkom deed dat samen met zijn broers Jos en Wim. Bij de politie stonden mensen als Goorhuis, Ter Voorde en Vizec hun mannetje te

Discutabel

De houding van commissaris Kruijzinga was discutabel, al werd hij na de oorlog wel gezuiverd. Datzelfde kan worden gezegd van burgemeester Visser, een 'burgenteester' in oorlogstijd' in de sprekwor-

lijke zin. Visser was geen NSB-er en niet pro-Duits. Getrouwd met een telg uit het geslacht De Geer - familie van de foute oorlogspremier De Geer - ontpotte Visser zich echter ook niet tot openlijk verzetsman. Hij collecteerde met zijn vrouw voor de Duitse organisatie Winterhulp, woonde feesten met NSB-kopstukken bij, en las het NSB-dagblad 'Volk en Vaderland'. Achter de schermen probeert hij door de bezetter opgelegde maatregelen wel te ontwijken, maar een lijst met namen en adressen van joodse medeburgers levort hij op afrop; in vijfduid bij de Duitsers in.

Visser handelde, zoals zoveel bestuurders in die tijd, 'om erger te voorkomen'.

Hij stemde in met de benoeming

van de NSB-er V. loco-burgemeeste een soort NSB-nog wel te praten houder Lammerts onmiddellijk ont niet samen te werks raadslid Scheps gedrongen op he bestuur in de ij was een van de ders die hadder Arie-erklaring. De Zeisterhotelg herbergden Du waren het oncel van de bezetter. Hoogland respecten niet pro-Dui zich aan aan de le zetter. Duidelijk verz

de kerken: pastoor Overmaat was een rots in de branding. Hij moest dat bekopen met deportatie naar Dachau. Bij de hervormden nam ds. Lugtigheid het voortouw, bij de gereformeerden jonge studenten als Piet Coumou (verspreider van Trouw) en Bert van de Beek (hij plaatste een illegale zender in de nok van de Oosterkerk).

Dr. Van Lith de Jude (vader van de huidige burgemeester van Deventer) leidde het artsenverzet in Zeist, de drogisten Spaarkogel, Roby en Van Millingen en juwelier Van Stempvoort het middenstandsverzet.

Documentairefilm over Stichtse Lustwarande

Door Juergen van Dijk
Zeist

Een bijdrage aan het herstel van de Stichtse Lustwarande in de oude luister. Met deze gedachte begint documentairemaker Marjolijn Droog uit Zeist aan de film *De renaissance van de Stichtse Lustwarande*. Mings en de Stichtse initiatiefnemers het Zeister Historisch Genootschap en het Utrechts Landschap in Slot Zeist het contract met sponsor BDV Verzekeringen voor de film.

De productie Droog, van het bedrijf Diepe Gronden, heeft zoveel mogelijk bewoners van de buitenhuizen tussen De Bilten Rheena benaderd. „Alleen als ze zelf mee willen werken aan de opnames op hun landgoed ga ik erheen. Wanneer mensen uit privacy-overwegingen geen filmploeg binnenlaten respecteer ik dat.“, zegt ze. Tot nu toe heeft Droog twintig van de zestig buitenplaatsen geselecteerd voor de film. Bij de keuze speelt ook de staat mee waarin de landgoederen verkeren. „We willen een idee geven hoe het is geweest.“, aldus Droog. Van de zestig landgoederen die van eind 17e tot het begin van deze eeuw zijn aangelegd, resteer in het beste geval de oorspronkelijke situatie. Veel landgoederen zijn echter net voor, tijdens of na de oorlog veranderd. Door brand, bombardementen,

documentaire andere betrokkenen aan het woord, zoals landschapsarchitect Michiel van Gessel, Rijksdienst voor de Monumentenzorg-deskundige Catharina van Gruningen, boswachter Aalt van den Hoorn, waarschijnlijklijk beheerder René Wanders van het Utrechts Landschap en de Bilste werhouder Maria Limburgh van de Heuven (landschapsbeleid). Droog werkt samen met een camera- en geluidsmans. „Een klein ploegje, dat is wel prettig voor de bewoners. Ze moeten een beetje in de huiskamerstoel komen.“, aldus Droog.

De renaissance van de Stichtse Lustwarande moet over een halfjaar klaar zijn. De film wordt gepresenteerd bij het tienjarige bestaan van BDV, in november. BDV sponsort de film omdat het reikt op een goede uitstraling op het bedrijf. Dat BDV afficite heeft met de historie is al gebieken uit de restauratie van Huize Schaarweijde, zegt Droog. In dit witte pand aan de Utrechtseweg in Zeist, een voormalig buitenhuis, is BDV zelf gevestigd.

Droog volgde na haar studie culturele antropologie een opleiding antropologische documentaires aan de Universiteit van Amsterdam. Ze maakte eerder onder meer films over de leefomstandigheden van aartsjagers in Nepal, milieubewuisterrisic in Costa Rica en in